

2 REKONSTRUKCE KNIHTISKU PO 1620 V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

Během druhého desetiletí 17. století se v **Praze** usazovali němečtí příležitostní tiskaři. Byli angažováni Fridrichem Falckým, aby podporovali už tak vcelku početnou skupinu domácích řemeslníků stranících protihabsburskému odboji. Slavná éra mimopražského nekatolického knihtisku první poloviny 16. století sice již minula, ale na zámku v Dobrovici fungovala 1610 – 1616 soukromá Tiskárna valdštejská a ve Vlčicích 1613 – 1616 a v **Hradci Králové** 1616 – 1620 působil tamní zakladatel řemesla **Martin Kleinwechter**, známý převážně příležitostnými tisky humanistického básnictví, utrakvistickou literaturu nábožensky výchovnou a několika novinovými letáky.

Zmíněná **Valdštejská tiskárna**, zbudovaná na zámku v Dobrovici poblíž Mladé Boleslavi, patřila literárně činnému Henykovi z Valdštejna (1568 – 1623). Zprvu byla určena k vydávání vlastní, utrakvisticky orientované literární tvorby majitele. Brzy však rozšířila rádius na nekatolickou literaturu i jiné autory, zdomácnělé především v pražských dílnách. Patrně na Dobrovici se poprvé tiskla modlitební knížka Sixta Palmy Močidlanského *Perlička dítek Božích* (Dobrovice? po 1610), která pak zůstala živá v přetiscích slovenských evangelíků až do sklonku 18. století. Henykovu činnost uzavřelo neblahé vydání historického spisu, který se kriticky dotýkal Habsburků i rakouského kléru. Náklad byl zabaven a zničen, tiskař skončil ve vězení. Autor díla se ospravedlnil tím, že Henyk z Valdštejna dal rukopis tisknout bez jeho svolení. Henyk zase, aby zabránil dalšímu skandálu, nechal tiskaře vyreklamovat z Bílé věže a když byl nevinný tiskař dopraven zpět na dobrovické panství, nechal ho potají popraviti. Po vyšetření tohoto činu musel Henyk 1617 zaplatit královské komoře pouze pokutu, ale Tiskárnu již neobnovil. Ačkoli se stavovského povstání přímo neúčastnil, jako utrakvistický sympatizant Fridricha Falckého v únoru 1623 odejel s rodinou do Drážďan. Pravděpodobně při tom vyvezl i mobilnější část tiskařského zařízení (štočky), které pak nejpozději 1628 získal v Drážďanech usazený exulant Kryštof Megander. Zbylá část dobrovické tiskárny (zcela určitě tisková písma) byla na příkaz Karla z Lichtenštejna v listopadu 1623 prodána jezuitské koleji v Nise, odkud ji 1631 odkoupila začínající pražská Tiskárna jezuitská.

Na odlišných věroučných pozicích stála jen hrstka předbělohorských katolíků. V **Praze** to byli Němec Mikuláš Štraus, o němž už byla řeč a který se tak jako tak údajně vrátil 1619 do vlasti, a z Německa příší Kargesiové, k nimž se přiřčenil souvěrec Tobiáš Leopold. **Kašpar Kargesius z Haselštejna** (zemř. 1613) se živil hlavně výrobou obchodně jistých novinových letáků, pranostik, kalendářů i řezbou dřevěných štočků. Po jeho smrti tiskárna připadla vdově **Alžbětě Kargesiové**. Jako tovaryše či faktora zaměstnávala Němce **Tobiáše Leopolda** (zemř. před 1626), který se s vdovou okolo roku 1615 oženil, a tím získal i tiskařskou dílnu, v Praze na počátku 17. století jedinou s vyhraněně katolickým a prohabsburským vydavatelským programem. Zvláště okolo Bílé hory se Leopold specializoval na tisk českých, latinských a německých novinových letáků a polemicko-satirických jednolistů obhajujících habsburskou politiku a nešetřících invektivami proti českému národu. Některé pamflety napsal pověstný Michal Pěčka z Radostic.

Početní a ideová nevýraznost katolického knihtisku měla před rokem 1620 podobné kontury i mimo Prahu, kde existovala pouhá dvě střediska katolického knihtisku. V **Litomyšli** již z předchozích dob (od 1581) pracovala Graudensova rodina. Druhé, avšak zcela epizodní mimopražské středisko je spjato se jménem **Kryštofa Haugenhoffer** (zemř. 1629?). Pocházel z Německa a 1613 se přechodně v roli zakladatele knihtisku usadil v **Jindřichově Hradci**. Zde pečlivě a s několika mědiryty tiskl pouze cizojazyčnou literaturu pro potřebu jezuitských učilišť. Odtud se s lepšími vyhlídkami přestěhoval do Brna, a řemeslo ve městě až po práh 18. století zaniklo. Naopak v kosmopolitnějším Brně před několika lety (1611) umlkla jediná dílna Bartoloměje Albrechta Formana. Roku 1619 se tu Haugenhoffer oženil, ale brněnské měšťanství nikdy nezískal. Jeho samostatná činnost je v Brně doložena během 1614 – 1625. Tehdy užíval titulní bordury i jiný dřevořezový dekor pocházející ještě z renesančních tiskáren, a tudíž stylově zaleželý.

Specifický vývoj moravského řemesla od 15. století pokračoval i v pobělohorské éře, byť rozdílnosti mezi **Moravou** a Čechami tkvěly tentokrát jinde. Hlavním důvodem byla silná redukce nekatolických dílen už v závěrečném deceniu 16. století, z níž pak vyplývalo, že zdejší tiskaři do protihabsburského odboje na rozdíl od svých českých kolegů nezasáhli. Během 20. let 17. století byla výroba soustředěna jen do jediné dílny, totiž handlovské v Olomouci, a ta pokračovala směrem, který udal už jejich předchůdce katolík Milichthaler. V Mikulově se řemeslo podařilo resuscitovat ještě 1630 – 1639 zásluhou katolické Tiskárny piaristické, která byla vlastně nástupkyní řemeslně i umělecky nesmírně kvalitní loucké Tiskárny premonstrátské (ta po několik let zaměstnávala vynikajícího dřevořezáče Jana Willenberga). Díky časnému nástupu protireformace se moravský knihtisk na rozdíl od českého pobělohorské destabilizaci vyhnul, avšak nepočítáme-li krátkodobé působení Jana Bernarda Wernera v Brně a Jana Hoffmanna v Olomouci (1630 – 1634), vlastnil na Moravě ve druhé čtvrtině 17. století oficiálně povolenou dílnu pouze katolík **Mikuláš Hradecký z Kružnova** (1562 – 1652) s manželkou **Dorotou** (1564 – 1660).

Oba drželi olomouckou tiskárnu nepřetržitě 28 let, ale vyšší produktivity během pobělohorské krize či okupace města švédskými vojsky patrně nedosahovali. Přesto lze dílnu vedle Milichthalerova podniku hodnotit jako druhou programově katolickou tiskárnu na Moravě a zároveň do 19. století i poslední, která tu ještě upřednostňovala jazykově českou produkci před knihami latinskými a německými. Když Hradecký zemřel, vdova Dorota bývalého vyučence **Víta Jindřicha Ettela** (zemř. 1667/68) povýšila na faktora a roku 1654 se v neuvěřitelných devadesáti letech a s mnoha peripetii společensky nerovného sňatku za Ettela provdala a svou živnost mu přenechala.

Po Bílé hoře byli Samuel Adam a Daniel Carolides pro nekatolickou víru a aktivní postoje během stavovského státu vypovězeni. **Samuel Adam z Veleslavína** (1592 – po 1641) odešel do Holandska a odtud do Anglie, kde přestoupil ke kalvinismu. Roku 1621 byl v Praze v nepřítomnosti odsouzen k smrti a s manželkou Ludmilou, která byla 1623 amnestována, se shledal až v Norimberku před rokem 1625. Do Čech se tajně vrátil 1628, požádal o milost a přijal katolickou víru. „Poeta laureatus“ **Daniel Carolides z Karlsperka** (zemř. po 1631), někdejší vydavatel protiněmecky aktuální Kroniky takřečeného Dalimila z roku 1620, byl po Bílé hoře potrestán peněžitou pokutou, ale poněvadž odmítl konvertovat ke katolicismu, 1628 byl vypovězen a emigroval do Saska.

Naopak na Slovensko zamířil 1624 do té doby neznámý **Václav Vokál** (zemř. ca 1641). S využitím staršího tiskařského materiálu se stal 1637 zakladatelem řemesla v Trenčíně. Z dílny vyšlo několik jazykově českých spisů Jana Amosa Komenského. Po jeho smrti tiskárna ještě nějaký čas fungovala, ale pak byla prodána švagrovi Jánu Dadánovi do Žiliny. Tím se vývoj trenčínského knihtisku až do příchodu Františka Xavera Škarnicla na dvě století zastavil.

Matěj Pardubský, Daniel Sedlčanský st., Pavel Sessius a Zikmund Léva přijali pod nátlakem katolickou víru. **Pavla Sessia** (zemř. po 1631) však pobělohorské represe jinak nezasáhly. Po roce 1620 tiskl výhradně oficiální publikace a 1625 byl jmenován Arnoštem Vojtěchem z Harrachu arcibiskupským tiskařem a o rok později tiskařem kardinálským. Sessius byl podnikavý a po Bílé hoře dokonce usiloval o založení několika mimopražských provozů, spjatých s protireformačním programem katolické církve. Roku 1626 zprovoznil první a až do poloviny 19. století jedinou tiskárnu v Roudnici/L., kterou spolufinancoval probošt Jan Petr Svošovský z Lorbentálu. Krátkodobě pracující officína měla charakter Sessiovy filiálky. Paralelně 1626 uváděl do provozu dílnu v Litoměřicích. Zde však šlo o soukromou tiskárnu (Privatdruckerei) probošta Jana Sixta z Lerchenfelsu. Roku 1630 Sessius vybudoval s pomocí augustiniána Pavla Cnoopse (Conopaea) první tiskárnu v České Lípě. I ta měla ráz filiálky, kterou po tiskařově odchodu převzal 1631 tamní klášter augustiniánů. Další konvertita, **Zikmund Léva z Brozáněk** (nar. 1584?), byl potomek zchudlé vladyské rodiny a příležitostný spisovatel. Zprvu psal a tiskl panegyriky na Fridricha Falckého, pak byl nucen přestoupit na katolickou víru a své služby věnoval především klementinským jezuitům. Když byla v Praze uvedena do chodu řádná Tiskárna jezuitská, živnost opustil a ca 1635 se stal jejím prvním faktorem.

Zbytek nekatolicky smýšlejících tiskařů se po oficiálním zákazu práce 1624 počal stahovat do ústraní, takže kontinuita řemesla závisela jen na úzké vrstvě katolíků. Zřejmě prvním pobělohorským katolickým tiskařem českého původu byl **Štěpán Bylina** (zemř. 1624). Pocházel z Plzně a živnost počal provozovat v dílně po exulantovi Samuelu Adamovi. Adamova dílna byla totiž dekretem místodržícího Karla z Lichtenštejna ze dne 27. května 1621 jako jediná česká tiskárna konfiskována a dána k dispozici pražským jezuitům v Klementinu. Poněvadž jezuité tehdy ještě neměli dostatek sil k provozování vlastní tiskárny, dům „U dvou velbloudů“ v dnešní Melantrichově ulici (zbořen 1893) vzápětí prodali Bylinově manželce **Juditě Bylinové** (zemř. 1630). Jí také místodržitel povolil 1622 melantrišsko-adamovskou tiskárnu zprovoznit, a to s výsadou realizovat zde státní zakázky. Bylinovská tiskárna patřila tou dobou vedle živností Pavla Sessia a Zikmunda Lévy k největším v Praze. Je doložena asi 100 publikacemi, z nichž polovina vyšla česky, třetina v němčině a zbytek latinsky. Marně bychom však hledali významnější stopy po oživení Melantrichova typografického materiálu. Nepřehlédnutelný je však příklon ke knižnímu mědirytu. K pozoruhodnějším pracím patří totiž přepracované znění modlitební knihy *Hortulus animae* (Praha 1636), povědomé kdysi českým čtenářům z norimberského vydání 1520. Bylinův syn **Jan** (zemř. po 1649) zařadil k edici frontispis – ten je z hlediska výtvarného vývoje české knihy jeden z nejčasnějších, který známe. Modlitby mimo to doprovází cyklus 83 náboženských mědirytů, nahrazujících už neexistující štočky norimberské dvojice Schön – Springinkle. Bylinův tiskařský materiál, který kdysi patřil slavnému rodu Melantrichů a Adamů, vydražil 1645 Jiří Šípař společně s pražskou Tiskárnou jezuitskou.

Již bylo uvedeno, že někteří čeští tiskaři volili dobrovolný exil v kurfiřtském Sasku. Šlo vlastně už o třetí vlnu **německé kooperace** (počáteční kontakty navázala jednota bratrská, která nemajíc do roku 1562 vlastní tiskárnu zakázky zadávala od 1508 i Norimberku, a druhá fáze německé pomoci, reprezentované objednávkami

v Drážďanech, Augsburgu a v Brémách, se formovala za časů českého stavovského státu). Tato třetí etapa souvisí s pobělohorskou emigrací nekatolíků. Je spjata vedle Meganderovy drážďanské dílny zejména s jazykově českým knihtiskem v Žitavě (1629), proslulým produkcí generačně mladších exulantů Michaela Hartmanna a Václava Klejcha.

Drážďany v dějinách německého knihtisku snad kromě soukromé tiskárny Lutherova odpůrce Hieronyma Emsera (1477 – 1527) příliš významné místo nezaujaly, ale počátkem 17. století se staly útočištěm **Kryštofa Megandera** (zemř. 1633), evangelického kazatele a překladatele rozeného v Mostě. Roku 1624 odešel do Perna a 1628 se přestěhoval do Drážďan, kde 1628 – 1630 provozoval vlastní tiskárnu. Vybudoval ji ze zbytků dobrovické Tiskárny valdštejské, která byla po smrti Henyka z Valdštejna 1623 opuštěná. Megander se však nevěnoval řemeslu, nýbrž literárním a nakladatelským aktivitám, pokrývajícím potřeby českých exulantů v Německu. Provoz dílny obstarával bývalý pražský luteránský tiskař **Jan Ctibor Kbelický** (zemř. 1634/35), který do exilu odešel asi už 1621. Z dílny často vycházely české překlady nábožensky polemické tvorby Matthiase Hoëa von Hoënegg, dvorního kazatele saského kurfiřta. Nejpozději roku 1630 Megander tiskárnu prodal do Perna souvěrci Samuelu Martiniovi. Vlastní literární tvorbu, především německy psaná kázání, pak až do své smrti nechával tisknout převážně v nedalekém Altenberku.

V **Perně** povolil kurfiřt Johann Georg roku 1628 českým exulantům užívat češtinu jako jazyk bohoslužby. Tento akt příznivě ovlivnil import knihtiskařského řemesla. Knihtisk se zde etabloval 1630 zásluhou **Samuela Martinia z Dražova** (1593 – 1639), prvního správce české evangelické církve. Martinus pocházel z českých Hořovic a jako luteránský kněz žil od 1621 v exilu (Německo, Nizozemí, Anglie). Jeho literární činnost zahrnovala vedle modliteb, pohřebních kázání a duchovních písní i bojovné polemiky, namířené proti samostatnosti jednoty bratrské a hájící sjednocení českých nekatolíků pod luteránským vedením. Vlastní tvorbu vydával v tiskárně, kterou 1630 zakoupil od Kryštofa Megandera v Drážďanech a převezl do Perna, kde se černé řemeslo prozatím neuchytilo. Tak jako Megander ani Martinus nebyl výkonným tiskařem. K práci si i on najal Ctibora. Pracovalo se tu pro první vlnu zde usazených pobělohorských exulantů a pro tajné nekatolíky v Českých zemích. Za prokázané tiskařské prvotiny pokládáme důležité věroučné texty, např. augsburské Vyznání víry 1630. Vedle Martiniovy vlastní literární tvorby přicházejí také publikace dalších exulantů (Bartoloměj Martinovský, Tobiáš Adalbert Vodňanský, Viktorin Vrbenský). Část knihovědců předpokládá, že u Martinia mohlo vzniknout také první vydání Komenského Labyrintu. Bylo-li však Martiniovi jméno autora anonymně sepsaného Labyrintu známo, pak s ohledem na opoziční vztah tiskárny ke Komenskému může být pravděpodobnějším původcem lešenská Tiskárna bratrská, s jejíž typografií se *Labyrint světa a lusthauz srdce* (Leszno? 1631) shoduje ostatně více nežli s edicemi perenskými. V souvislosti s vpádem švédského vojska roku 1639 knihtisk v Perně zanikl. Výroba jazykově českých publikací zde později již obnovena nebyla.

Nejproduktivnější centrum jazykově českého knihtisku se formovalo od 1629 v **Žitavě**, kde předešlé projevy knihtisku, zakotveného teprve 1586, mezi ostatními německými lokalitami přílišného významu nedosáhly. Význam žitavského střediska pro tajné evangelické čtenáře v Čechách, na Moravě a Slovensku povznesli až dva generačně mladší exulanti. Prvním byl tiskař a nakladatel **Michael Hartmann** (1650 – 1733), který se po smrti Jana Mantuána Fencla (1544/45) stal vlastně nejlodnějším domácím vydavatelem bohemikální literatury v zahraničí. Jeho kolega, rovněž nakladatel a editor duchovních písní, **Václav Klejch** (1682 – 1737) doprovázel některé žitavské tisky vlastními předmluvami, v nichž prokázal vynikající znalosti literárněhistorické, bibliografické i muzikologické.

Během 18. století se nově angažovaly tiskárny v Halle/S. (1702), Berlíně (1743) a v Jeně (1773), kde publikovali většinou jen slovenští evangelíci. Do roku 1800 tak bylo v Německu pořízeno více než 340 jazykově českých titulů sloužících obhajobě nekatolické víry a náboženské výchově. Z kvantitativního hlediska se i přes relativnost dnes známých údajů jako nejproduktivnější jeví činnost v Žitavě (108 jazykově českých publikací), Norimberku (68), Berlíně (50), Perně (40), Drážďanech (33) a v Halle/S. (25). Sazba českých textů byla v některých tiskárnách pořizována ještě na počátku 17. století bez diakritiky a s chybami, neboť sazeči či korektoři znalí češtiny nemohli pochopitelně působit všude. Obecným rysem produkce je též typografická jednoduchost plynoucí buď z finančně limitovaných objednávek, anebo z nedostatečného vybavení dílen. Po Bílé hoře u knížek převládal kapesní formát, vhodný jak pro tajnou kolportáž do Čech či na Slovensko, tak pro ukrývání před cenzurními komisemi.

Lze tak shrnout, že knižní výroba a obchod byly v Českých zemích po Bílé hoře poznamenány odlivem nekatolicky smýšlející tvůrčí inteligence a čtenářstva, ztrátou postavení češtiny jako jazyka veřejného života, ekonomickými důsledky třicetileté války i stagnací dosavadních mezinárodních kontaktů. Oproti Německu a Polsku u nás po vestfálském míru bohužel zase nedošlo k rozšíření řemesla na dvory aristokratů (v širším kontextu je výjimkou

jen krátkodobá Tiskárna vévodská Albrechta Václava Eusebia z Valdštejna v hornoslezské Zaháni stejně jako pozdější účinkování hraběte Františka Antonína Šporka v Lysé nad Labem). Stávající tiskařské dílny i nově se etablující institucionální Tiskárna jezuitská a Tiskárna arcibiskupská byly zpočátku vybaveny poměrně chudě, a to materiálem pocházejícím ještě z předešlého století. Neudiví tedy, že pro rukopis první jazykově české katolické Bible, přeložené za podpory kardinála Františka z Ditrichštejna během 30. let 17. století Franciszkiem Rozdrażewskim (1590 – 1653), v Čechách usedlým kapucínem polského původu, se nepodařilo najít tiskárnu.

Po zákazu živnostenské činnosti nekatolíků (1624) a po vydání Obnoveného zřízení zemského (Čechy 1627 a Morava 1628) směly všechny profese související s knižní výrobou a obchodem vykonávat jen katolické instituce či osoby hlásící se ke státnímu náboženství. Cenzura byla centralizována v rukou katolické církve. Tento stav, platící už od 1562 pro Čechy a od 1567 pro Moravu, přetrval i později snad jen s výjimkou let 1621 – 1627, kdy tiskové záležitosti spadaly do kompetence místodržícího Karla z Lichtenštejna (dohady o tom, že místodržící pověřil 1622 předběžnou cenzurou jezuitský řád, který o tuto výsadu soutěžil s arcibiskupstvím, se prozatím nepotvrdily). Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu od 1631 vynucoval na tiskařích přísahu věrnosti a přikazoval, aby do výroby nebrali bez povolení díla anonymní a aby veškerou produkci opatřovali úplným impresem. Jezuitům udělil 1646 dispens, díky němuž cenzuru vlastní literární produkce tištěné kdekoli v Čechách mohli provádět sami. Zásahem Ferdinanda III. byl na počátku 1655 poprvé od dob tridentského koncilu monopol katolické církve narušen tím, že předběžná cenzura literatury s politickou tematikou i cenzura kalendářů přešla do působnosti dvorské kanceláře a superintendanta Karlo-Ferdinandovy univerzity.